

Sõja mõju tsiviilelanikkonnale keskaegse Liivimaa konfliktides

Mart Lätte

Sissejuhatus

Sõjad on alati puudutanud peale sõdurite enamal või vähemal määral ka ülejäänud osa ühiskonnast. Ajaloo vältel on mittesõdivat elanikkonda kaasatud sõjategevusse erinevalt. Tänapäeval on tsiviilelanikud kaitstud rahvusvaheliste lepetega, mis keelavad neid võitlusse segada. Hoolimata sellest, et see alati ei õnnestu, võib siiski eeldada, et sõjaväed üritavad tsiviilelanikke säästa ja keeldudest üleastujaid karistatakse,¹ samuti on okupeerival riigil keelatud allutatud kodanikke enda sõjaväkke mobiliseerida. Kuid alati ei ole kehtinud tsiviilisikuid kaitsvad rahvusvahelised lepingud. On olnud ka perioode, kui sõjaväe tegevuse üks eesmärke ja sõjalise edu saavutamise vältimatu eeldus on olnud mittesõdiv elanikkond hävitada, ning sõjandusteoreetiliste teoste autoritest on võimalik aru saada, et mittesõdiva elanikkonna hävitamine on väejuhi kohus, kui ta soovib edu saavutada.

Käesolev artikkel käsitleb mittesõdiva elanikkonna kaasamist sõjategevusse keskaegsel Liivimaal. Kirjutis koosneb kolmest osast: esimene osa annab lühikese ülevaate keskaegse sõjapidamise teoreetilisest poolest ja mõnest selle teoreetikust; teine osa toob kroonikate põhjal näiteid sõja mõjust tavalisele elanikkonnale; kolmas osa käsitleb elanikkonna osalemist sõjategevuses. Prantsuse medievist Philippe Contamine on väitnud, et kuigi juba keskajal tehti katseid sõjapidamist humaniseerida, oli selle üks peamisi takistusi olnud riikide püüd pidada võimalikult totaalset sõda, et vaenlast mitte säästa.² Suurbritannia ajaloolane John France on Liivimaa

¹ Vt viimasel ajal ajakirjandusest läbi käinud lood Afganistanis tsiviilisikuid tapnud USA sõduritest, nt <http://afganistan.postimees.ee/630212/afgaane-lobu-parast-tapnud-usa-sodur-sai-eluaegse-vangistuse/>, 30. jaanuar 2012.

² Philippe Contamine, *War in the Middle Ages* (Oxford: Blackwell, 1986), 290.

sõjategevuse kohta Baltikumis väitnud, et see oli kõige lähem totaalsele sõjategevusele, milleni keskaegsed inimesed jõudsid.³ Oma mitmes töös Liivimaa keskajale keskendunud Saksa medievist Friedrich Benninghoven on just keskaegse Liivimaa rüüsteretkede taktikat käsitlevas artiklis võrrelnud siinset sõjapidamist II maailmasõja aegse vaippommitamisega. Ta on toonud esile, et II maailmasõda ja keskaegne sõjapidamine olid selles mõttes sarnased, et kummaski ei kehtinud rahvusvahelise õiguse normid, mille kohaselt oleks sõda pidanud puudutama ainult sõdureid.⁴ Selles valguses on artikli üks eesmärke ka selgitada, kas sõjapidamine Liivimaal oli totaalne ja kas keskaegse Liivimaa sõdade kontekstis saab tegelikult üldse rääkida tsiviilelanikest või mittesõdivast elanikkonnast.

Enne seda aga tuleb selgitada, mida on käesolevas töös mõeldud tsiviilelanike või mittesõdiva elanikkonna all. Ei ole võimalik tänapäeva mõisteid üksüheselt keskaja konteksti üle kanda; ka tsiviilühiskonda praeguses mõistes keskajal ei olnud. Siin töös on tsiviilelanike või mittesõdiva elanikkonna all mõeldud neid ühiskonnakihte, kelle peamine elatusala ei olnud sõdimine. Hoolimata sellest, et maaelanikkond, linlased ja vaimulikud võtsid sõjategevusest osa, ei olnud see nende peamine tegevusala ja sellest tulenevalt on käesolevas töös neid nimetatud mittesõdivateks ühiskonnakihtideks. Sõdivate ühiskonnakihtidena on käsitatud aadlikke ja palgasõdureid, kelle peamine elatusala – aadlike puhul ka ühiskondlik roll – oli sõjapidamine.

³ John France, *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300* (London: UCL Press, 1999), 203.

⁴ Friedrich Benninghoven, „Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum,“ *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970), Heft 4: 650–651.

Teoreetikud keskaegsest sõjapidamisest

Keskaegne sõjapidamine on uurijaid paelunud pikka aega, aga hinnangud sellele on olnud vastakad. 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel lähtusid autorid Preisi sõjandusteoreetiku Karl von Clausewitzi teooriast, mille kohaselt on sõjategevuse eesmärk hävitada lahinguväljal vaenlase jõud. Kuna keskajal olid suured lahingud harvad ja sõjapidamine oli keskendunud rüüstamisele ja piiramisele, leidsid paljud sõjaajaloolased, et keskaegne sõjapidamine on igav ja ebamäärane. Sellest tulenevalt peeti keskaegseid väejuhte ebapädevateks. Sellise lahingukeskse suuna esindajad olid näiteks kuulsad sõjaajaloolased Sir Charles Oman ja Hans Delbrück.⁵

Selline arvamus oli sõjaajaloos valdav kuni 20. sajandi keskpaigani, kui see muutuma hakkas. Seisukohtade ümberhindamises on suured teened Madalmaade ajaloolasel Jan Frans Verbruggenil⁶ ja Prantsuse ajaloolasel Philippe Contamine'il.⁷ Keskaja sõjapidamises mängis rüüstamine tõepoolest olulist rolli, kuid see ei tähenda, et tegu oleks olnud sihipäratu tegevusega, millel puudusid sõjaline mõte ja strateegiline eesmärk. Rüüstamine oli mingi piirkonna allutamise või sõjalise konflikti vaieldamatu eeldus, sest see nõrgestas vastase majanduslikku potentsiaali ja muutis teda seetõttu võitlusvõimetumaks, kurnas vaenlast psüühiliselt ning nõrgestas sellega vastupanutahet. Inimeste tapmine või äraröövimine kahjustas ka vastase elavjõubaasi ja nõrgestas veelgi vastase elanikkonda psühholoogiliselt. Kui vaenlasele ei suudetud piisavalt kiiresti vastu astuda ja tema tegevust takistada, saatis rüüstamine rahvale sõnumi, et maahärra, kes peaks inimesi kaitsma, ei suuda oma ülesannet täita – see kahjustas aga valitseja prestiiži.⁸ Lahing oli riskantne, sest võis valitsejale kalliks

⁵ *Medieval Warfare 1000–1300*, ed. John France (Aldershot: Ashgate, 2006), vt John France'i eessõna lk xi–xii; France, *Warfare*, 11–12.

⁶ Vt nt Jan Frans Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages* (Woodbridge: The Boydell Press, 2002) (esimest korda ilmus hollandikeelsena pealkirja all *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen: (IXe tot begin XIVE eeuw)* 1954. aastal).

⁷ Vt nt Philippe Contamine, *La guerre au moyen âge* (Paris: Presses Universitaires de France, 1999) (esimest korda ilmus 1980. aastal).

⁸ France, *Warfare*, 9–10; vt ka Benninghoven, „Zur Technik,” 633.

maksma minna. Näiteks võib tuua Hastingsi lahingu, millega anglosaksid kaotasid Inglismaa, Durbe lahingu, mille kaotuse järel tõusid Saksa ordu vastu üles kuralased ja preislased⁹ ning vahetult pärast seda, kui ordu oli kaotanud veel ühe lahingu Lielvärde juures,¹⁰ ka saarlased.¹¹

Lahingutest hoidumisel ja rüüstesõjal oli teoreetiline alus. Keskaja sõjapidamist mõjutas väga tugevalt 4.–5. sajandil elanud Rooma sõjandusteoreetiku Vegetiuse teos „*Epitoma rei militaris*” (tihti tuntud ka nime all „*De re militari*”), millest lähtusid oma töödes ka paljud keskaegsed teoreetikud.¹² John France on nimetanud keskaegset sõjapidamist lausa vegetiaanlikuks sõjapidamiseks.¹³ Vegetiuse teos kujutab endast tema käsitust sõjapidamisest ning jaguneb neljaks või viieks raamatuks. Esimene käsitleb vägede väljaõpet, teine leegioni organisatsiooni ja juhtimist; kolmas keskendub taktikale ja strateegiale ning just see osa mõjutas tugevalt keskaegset sõjapidamist. Neljas osa puudutab kindlustatud punktide ründamist ja viies meresõda. Viimast kaht võib võtta ka ühe raamatuna.¹⁴ Rooma väejuhid Vegetiuse teosele suurt tähelepanu ei pööranud ja tähtsaks sõjandusteoreetiliseks teoseks sai „*De re militari*” alles keskajal, kust alates mõjutasid selle eri osad väejuhte kuni 19. sajandini.¹⁵

Vegetiuse kolmas raamat sisaldab hulga nõuandeid ja maksime väejuhile, millest paljud olid keskaegse sõjapidamise teoreetiliseks aluseks. Siinkohal on paslik mõnda neist tsiteerida, et selgemini näha, millele rüüstesõja teooria tugines:

⁹ *Liivimaa vanem riimkroonika* (edaspidi: LVRK), tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Argo, 2003), vv 5597–5718; vt ka William Urban, *The Baltic Crusade* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975), 209.

¹⁰ Urban, *Baltic*, 210.

¹¹ LVRK vv 6105–19; vt ka Urban, *Baltic*, 210.

¹² Contamine, *War*, 210–212 (tegu on Contamine'i raamatu *La guerre au moyen âge* ingliskeelse tõlkega, mida ma ka kasutanud olen); vt ka Diane Bornstein, „Military Manuals in Fifteenth Century England,” – *Medieval Warfare 1300–1450*, ed. Kelly de Vries (Aldershot: Ashgate, 2010), 125–126. Ka hilisemad väejuhid on Vegetiusest mõjutusrikkad.

¹³ France, *Warfare*, 12.

¹⁴ Nt siin <http://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html> (30. jaanuar 2012) on Vegetiuse teos jagatud neljaks raamatuks, aga 1940. aastal Suurbritannias ilmunud trüki eessõna tundmatu autor jagab teose viide raamatusse, vt <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere01.php>, 31. jaanuar 2012.

¹⁵ <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere01.php>, 31. jaanuar 2012.

- *Nälg tekitab sõjaväes suurema kaose kui vaenlane ja on mõõgast kohutavam.*
- *Peamine ja põhimõtteline eesmärk sõjas on kindlustada endale piisav hulk varusid ja hävitada vaenlane näljaga.*
- *Palju parem on vaenlasest võitu saada nälja, üllatuse või hirmuga kui lahinguga, sest viimases on õnnel palju olulisem roll kui vaprusel.*
- *Ilma vilja ja muude vajalike varudeta sõjavägi hävitatakse ilma ühtegi lööki andmata.*
- *Kahjustada vaenlast rohkem nälja kui mõõgaga on märk täiuslikust oskusest.¹⁶*

Nagu näha, pidas Vegetius tähtsaks varusid ja vastase varudeta jätmist, mis oligi rüüstesõja üks peaeesmärke. Muidugi peeti keskajal ka lahinguid, kuid valdavalt oli tegemist olukorraga, kus üks pool, kes oli soodsamas olukorras või suure ülekaalus, üritas lahingu teisele peale suruda,¹⁷ mis läks samuti kokku Vegetiuse õpetusega: *Hea ohvitser ei astu kunagi lahingusse, kui tal pole selleks soodsat võimalust või sundivat vajadust.¹⁸*

Vegetiuse teosest olid mõjutatud paljud keskaegsed sõjandusteoreetikud, kes Vegetiuse mõtteid oma kaasajaga kohandasid ja vastavalt täiendasid.¹⁹ Siinkohal on paslik peatuda Pierre Dubois' sõjandusteoreetilisel traktaadil „Edukate sõjakäikude ja lühikeste sõdade doktriin”. Dubois (suri pärast 1321) oli Prantsuse riigiametnik ja mõtleja. Tema peateos oli 1306. aastal kirjutatud „De recuperatione terre sancte” (eesti k „Püha maa tagasivallutamisest”), kuhu ta koondas ideed Palestiina tagasivallutamisest kristlastele pärast Akkoni langemist 1291. aastal ja mõtted sellest, milliseid tingimusi peaks Euroopa täitma, et see teoks saaks. Tegemist oli mahuka poliitilise programmiga, kus ühe olulise teemana käis läbi rahu

¹⁶ Vegetius, *De re militari*, III raamat <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere07.php>, 31. jaanuar 2012. Veebilehel on 1940. aastal Suurbritannias ilmunud tõlke tekst, eesti keelde on siin ja järgnevalt, kui pole öeldud teisiti, selle ümber pannud autor.

¹⁷ France, *Warfare*, 13–14.

¹⁸ Vegetius, *De re militari*, III raamat <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere07.php>, 31. jaanuar 2012.

¹⁹ Vt nt Inglismaal 15. sajandil ilmunud nelja töö kohta Bornstein, „Military Manuals”; Con-tamine, *War*, 210–212.

Euroopa valitsejate vahel ja kirikureform, et saaks ühiselt saratseenide vastu tegutseda.

„Edukate sõjakäikude ja lühikeste sõdade doktriini” kirjutas Dubois anonüümselt 1300. aasta paiku.²⁰ See oli pühendatud kuningas Philippe IV Ilusale. Teose autor leidis, et piiramine on kallid ja ajamahukas tegevus, lahinguid ei julge vastased Prantsuse kuningaga pidada, sest tema armee on liiga võimas, seega tuleb suruda vastane põlvili rüüstamise abil.²¹ Illustreerimaks Dubois’ käsitus sõjapidamisest, esitan tsitaadi tema teosest, mis puudutab olukorda, kus näiteks Lorraine’i hertsog peaks hakkama kuninga vastu mässama, ja mida kuningas sellises olukorras Dubois’ arvates tegema peaks:

Kuningas saadab siis oma sõjaväe rüütlite ja jalameestega hertsogi maadele, just siis, kui saak hakkab valmima. Väed ilmuvad linnade ja linnuste juurde. Kui garnisonid keelduvad väravaid avamast või võitlusest, tuleb kõik viinamäed, viljapuud ja taimed kogu piirkonnas hävitada. Lorraine’i mehi ei pea tapma, kui nad just pole nii vaprad, et hakkavad kuninga sõjaväele vastu ja see peab ennast kaitsma. Need vaenlased, kes ründavad, peaksid kaotama ainult käe või jala, nii ei lähe nende hinged põrgusse. Kõik linnused hertsogkonna lähedal tuleb varustada vilja, elajate ja puuviljadega maadelt, mida rüüstatakse. Neisse kuninglikesse linnustesse tuleb jätta piisavalt sõdureid, et pärast Prantsuse sõjaväe tagasitõmbumist valvata kõiki teid ja väikeseid radu, nii et oleks võimatu hertsogkonda varustada. Hertsog ja tema inimesed nälgivad varsti nagu krantsid ja ei suuda seda üle elada. Kuidas saab hertsog koguda sõjaväe, kui kogu aasta hein, kõrs ja vili on hävitatud? Veel enam, ta ei saa võidelda kuninga sõja-

²⁰ Vt Dubois’ kohta *Encyclopedia Britannica*, 11th ed. *Dubois, Pierre; O. G. Oexle, „Dubois, Pierre,” – *Lexikon des Mittelalters*, III Band, hrsg. von Bautier, Robert-Henri et al. (München: Artemis, 1986), 1433–1434; *De recuperatione terrae sancte* kohta vt Verbruggen, *Art of Warfare*, 302–305.

²¹ Clifford J. Rogers, „The Age of the Hundred Years War,” – *Medieval Warfare: a History*, ed. by Maurice Keen (Oxford University Press, 1999), 136–137; Verbruggen, *Art of Warfare*, 306–308. Rogers on oma artiklis Dubois’ traktaadi pealkirja natuke lühendanud, ladina keeles on see järgmine: *Summaria brevis et compendiosa doctrina felicitis expeditionis et abreviationis guerrarum ac litium regni Francorum* (Lühike kokkuvõte ja kasulik õpetus Prantsuse kuningriigi õnnelikust sõjakäikudest ja sõdade ja tulide lühendamisest).

*vägedega, kes teda piiravad. Sama hävitustöö ähvardusel tuleb ka ümberkaudsetel maadel keelata saata hertsogkonda toitu või lasta selle elanikel ületada piire või minna läbi nende maade.*²²

Selline sõjapidamisviis, mis keskaegseid sõdu ka tegelikkuses iseloomustas, oli elanikkonnale usutavasti väga raske – eriti seetõttu, et tegu oli ajaga, kui põldude tootlikkus oli suhteliselt kesine ja isegi väikese saagikoguse hävimine võis piirkonna elanikele suuri probleeme või suisa näljahäda põhjustada.²³ Aastati oli viljasaak erinev, sest oli halvemaid ja paremaid aastaid. Näiteks Liivimaa 13. ja 14. sajandi põldude saagikuseks on hinnatud keskmiselt 3–4 seemet külvatud seemne kohta põllul,²⁴ seega pidi umbes kolmandiku saagist hoidma järgmise külvi seemneks. Vaadates põldude oletatavat saagikust keskajal, on selge, et saagi hävitamine võis piirkonna elanikele tõepoolest raskelt mõjuda; ka kariloomade äraajamine vaenlase poolt ei teinud kindlasti elu lihtsamaks ning Pierre Dubois' teooria oli praktikas usutavasti päris mõjuv.

Sõjapidamine Liivimaal

Pierre Dubois kirjutas oma teosed 14. sajandi alguses, kuid rüüstesõda ei olnud tema eluajal midagi uut ja seda praktiseeriti juba varem. Liivimaa keskaeg oli sõdu täis – ristosõdijad sõdisid siinsete rahvastega piirkonna allutamise ja ristiusustamise nimel, siinsed rahvad sõdisid enne ristosõdijate Liivimaale tulekut omavahel, pärast Liivimaa ristiusustamist jätkusid sõjad leedulaste allutamiseks, lisaks sõjad Vene vürstiriikidega ja kohalike maahärrade omavahelised sõjad. Liivimaa ajalugu pärast misjoni algust on kirjeldanud kroonik Henrik oma „Liivimaa kroonikas” alates 12. sajandi lõpust kuni 1227. aastani,²⁵ „Liivimaa vanema riimkroonika”

²² Tõlgitud ingliskeelse tsitaadi järgi, mis asub: Verbruggen, *Art of Warfare*, 307–308.

²³ France, *Warfare*, 9–10.

²⁴ Sulev Vahtre, *Põllumajandus ja agrarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo osakonna üliõpilastele* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966), 30–31.

²⁵ *Henriku Liivimaa kroonika* (edaspidi: HLK), tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

autor Liivimaa nn avastamisest kuni 1297.–1298. aastani,²⁶ Bartholomäus Hoeneke oma teoses „Liivimaa noorem riimkroonika”, millest meieni on jõudnud Johannes Renneri ümberjutustus 1315.–1348.²⁷ aastani, Wartberge Hermann „Liivimaa kroonikas” Liivimaa ajalugu kuni 1378. aastani.²⁸ Et Liivimaa ajalugu oli paljuski sõdade lugu, saab kroonikatest teavet siinse sõjapidamise ning selle mõju kohta kohalikele elanikele.

Sulev Vahtre on arvestanud, et ainuüksi sakslased ning nende võimu all olnud liivlased ja latgalid tegid aastatel 1208–1227 Eesti alale umbes 50 sõjaretke, millega kaasnes röövimine, tapmine ja inimeste orjusse viimine, sellele lisanduvad taanlaste, venelaste ja rootslaste rüüsteretked ning eestlaste omavahelised konfliktid.²⁹ Pärast 1227. aastat oli Eesti küll vormiliselt allutatud, kuid sõjad Liivimaa piiride laiendamise pärast jätkusid ning puudutasid otseselt Liivimaa elanikke.

Näiteid sellest, kuidas Liivimaal keskajal sõda peeti, leiab kroonikates hulgaliselt. Näiteks kirjeldab Henrik 1208. aastal lätlaste retke Sakala maakonda:

Ja pidades vandenõu eestlaste vastu, valmistusid nad nende maa rüüstimiseks, varustanud end oma sõjariistadega, mis neil olid, läksid ühe päevateekonna, peatudes korraldasid oma väge ja läksid ööd kui päevad ja tungides Sakala maakonda sisse, leidsid nad mehed ja naised ja lapsed oma kodudes kõigis külades ja paikades ja tapsid, keda nad leidsid, hommikust õhtuni, nii nende naise kui lapsi ja kolmsada Sakala maakonna parematest meestest ja vanemaist, peale selle lugematuid teisi, kuni tapjate väsinud käed ja käsivarred juba jõuetuks jäid suurest rahva mõrvamisest. Ja kui kõik külad olid rohkesti värvitud paganate verega, pöördusid nad järgmisel päeval tagasi ja, kogudes kõikides külades palju saaki,

²⁶ LVRK.

²⁷ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348 (edaspidi: LNRK), tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960).

²⁸ Hermannii de Wartberge Chronicon Livoniae, hrsg. von Ernst Strehlke – *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft* (edaspidi SRP), II Band, hrsg. von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863).

²⁹ Vahtre, *Põllumajandus*, 9–10.

*viisid endaga kaasa veoloomi, palju kariloomi ja õige rohkesti tütarlapsi, keda ainuüksi sõjaväed nendes maades tavatsevad säästa.*³⁰

Käte väsimine „suurest rahva mõrvamisest” on arvatavasti krooniku liialdus, kuid sõjapidamise laadi annab lõik sellegipoolest hästi edasi.

Sarnaselt kirjeldab peaaegu 50 aastat hiljem toimunud Saksa ordu sõjaretke žemaidide vastu ka vanema riimkroonika autor:

*Sel ajal ratsutasid nii mõnedki sõdalased
öisele rüüsteretkele.
Sealt toodi palju saaki:
mehi, naisi, lapsi
ja igasugu veiseid.
Mida ära viia ja kanda
ei tahetud, see löödi maha.*³¹

Kui täpsemalt arvudest rääkida, siis võib näiteks tuua 1367. aasta sõjaretke, mille tegi ordumarssal Henning Schindekop Leetu, naastes sealt Wartberge Hermanni järgi 800 vangiga.³²

Liivimaa ristosõja eesmärki ja selle kaudu sõja mõju kohalikule rahvale annab hästi edasi Henriku poolt välja öeldud, arvatavasti Clairvaux’ Bernardi umbes 60 aastat varem vendidevastase sõja eelsest väljaütlemisest inspireeritud,³³ eestlastevastase sõja eesmärk: *Nad mõtlesid nimelt nii kaua nendega [eestlastega] sõdida, kuni kas tulevad need, kes olid üle jäänud, rahu ja ristimist paluma, või üldse nad maapealt juurtega ära hävitada.*³⁴ Ja sellest, et elanikke tõepoolest hävitati, annab tunnistust näiteks seik 1220. aasta sõjaretkest Harjumaale, kus krooniku teatel lämmatati suitsuga surnuks ligi tuhat hinge, kes olid vaenlase eest koobastesse peitunud, ja need, kes koobastest välja tulid, löödi maha või veeti vangidena kaasa.³⁵

³⁰ HLK XII, 6.

³¹ LVRK vv 4254–4260.

³² Wartberge, *Chronicon*, 88.

³³ Vt Clairvaux’ Bernardi ütlemise kohta Christopher Tyerman, *Jumala sõda. Ristosõdade uus ajalugu* (Tallinn: Varrak, 2010), 602.

³⁴ HLK XIX, 3.

³⁵ HLK XXIII, 10.

Võiks eeldada, et sellist vägivalda tarvitati ainult paganate vastu. John France on samuti arvanud, et Liivimaa sõdu iseloomustas erakordne julmus, sest neis osalesid kohalikud paganlikud rahvad, kelle sõdimisviis oli armutum. Seda iseloomustas meeste tapmine, naiste ja laste orjusse viimine ning saagi ja eluasemete põletamine. Julmuse tingis tõik, et siinsed rahvad ei üritanud tavaliselt oma naabreid endale allutada, vaid lihtsalt saaki saada.³⁶ Seega ei olnud tulevastele alamatele mõeldes vaja kedagi ellu jätta. Kohalike hõimude omavahelist vaenu võis õhutada ka see, et veel alistamata hõimud soovisid juba ristitud allumise eest karistada,³⁷ näiteks võib tuua 1220. aasta, kui saarlased tungisid Järvamaale, et seal-seid elanikke alistumise eest nuhelda.³⁸ Samuti on Lääne-Euroopast teada mitmesugused rahuliikumised, mille kõrgeaeg oli küll 12. sajandil, kuid mille mõju kestis kauem.³⁹

Kristlastevahelises sõjas kehtisid teatud reeglid, mis paganatevastases võitluses ei kehtinud, ja sellest johtuvalt olid sõjad paganate vastu verisemad.⁴⁰ Samuti on 15. sajandi sõjaplaanides üritatud tsiviilelanike tapmist igati õigustada, mis justkui viitaks sellele, et tavainimeste tapmist sõdades hakati tollal taunima.⁴¹ Selles valguses võiks arvata, et France'il on õigus, kui ta peab Liivimaa ristisõda erakordselt julmaks.

Siiski ei olnud ainult paganatega peetavad sõjad julmad – ka Saja-aastases sõjas rüüstasid sõdivad pooled oma vaenlase alasid üsna põhjalikult.⁴² Reeglite kehtestamine ei tähendanud, et neist oleks kinni peetud.⁴³ Ka Liivimaal peetud kristlike võimude omavahelised sõjad polnud mingi erand ja inimkaotused võisid olla päris suured. Näiteks 1298. aasta kevadel, kui Riia linn oli sõjas orduga, vallutasid riialased ja nendega liidus

³⁶ France, *Warfare*, 203.

³⁷ Maryan Arsyński, „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen,” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, hrsg. von Zenon Hubert Nowak, Universitas Nicolai Copernici, Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica VI (Toruń: 1991), 96.

³⁸ HLK XXIII, 9.

³⁹ Vt nt Norbert Ohler, *Krieg und Frieden im Mittelalter* (Hamburg: Nikol, 1997), 300–302.

⁴⁰ France, *Warfare*, 11.

⁴¹ Contamine, *War*, 274.

⁴² Vt nt Contamine, *Guerre*, 369–371.

⁴³ Contamine, *War*, 290–292.

olnud leedulased Karksi ordulinnuse; Wartberge Hermanni järgi tapeti linnuse meeskond ja peale selle üle 1500 linnuse ümbruskonnas elanud inimese.⁴⁴ Bartholomäus Hoeneke kroonikas on kirjeldatud 1328. aastal ordu ja Riia linna sõjas aset leidnud riialaste rüüsteretke: *Tema [ordumeistri] vastu tõusid riialased ja põletasid ära Daugavgrīva/Dünamünde aleviku, kus palju inimesi surma sai; seal võis näha naisi surnult maas lamamas ja neil olid väikesed lapsed kätel, teistel rippus sisikond kehast välja; mehi, naisi ja lapsi heitsid nad pruulimispannidele ja tarvitasid niiviisi suurt vägivalda.*⁴⁵ 1341. aasta rüüsteretkel Liivimaale tegid suurt kahju venelased: [Ordumeister] *kuulis siin, et venelased on Atzelet rüüstanud ja 500 inimest ära tapnud, lisaks need, kes said haavata, naistel rinnad ära lõiganud ja need meestele suhu toppinud ja muul viisil palju vägivalda tarvitanud, pärast seda suure röövsaagiga jälle oma maale läinud.*⁴⁶ France'il on aga vähemalt orjuse koha pealt õigus. Kui Lääne-Euroopas sõjavange orjusse ei viidud, siis Liivimaal seda arvatavasti tehti.⁴⁷ Samuti võisid orjaks ehk trääliks sattuda võlgnikud ja surmamõistetud, kes karistusest lahti osteti. 1424. aasta maapäeva otsusega keelati Liivimaal pidada üht kristlast üle kümne aasta trääliseisuses ning allikatest kadusid träälid alles 15. sajandi keskel.⁴⁸

Veel mõjutas sõda rahvast majanduslikult. Ülaltoodud tsitaatides on mainitud, et retkedelt saadi saaki. Konkreetsetest arvudest rääkides võib näiteks tuua sakslaste ja nende liitlaste tehtud sõjaretke Soontaganasse Läänemaal, kust Henriku järgi toodi kaasa 4000 härga ja lehma, kusjuures nende hulka ei olnud arvestatud hobuseid, muid kariloomi ega vange, keda olevat olnud arvutult.⁴⁹ 1342. aastal tehtud retkel venelaste vastu olevat Järva foogti Wilcken von Ilsede juhitud vägi saanud saagiks nii palju

⁴⁴ Wartberge, *Chronicon*, 54.

⁴⁵ LNRK, 59.

⁴⁶ LNRK, 71.

⁴⁷ Oluline on märkida, et tõenäoliselt ei sündinud inimesed orjaks, arvatavasti oli orjade puhul tegu sõjavangide ja nende järeltulijatega, vt Paul Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur Estnischen Kulturgeschichte* (Tartu: Mattiesen, 1925), 20–21.

⁴⁸ Herbert Ligi, „Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord,” – *Eesti talurahva ajalugu I*, peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Olion, 1992), 171.

⁴⁹ HLK XIV, 10.

kariloomi, et ühe ööri eest oli võimalik osta seitse veist.⁵⁰ Usutavasti kroonikud liialdasid, aga sellegipoolest pidi äraviidud kariloomade arv suur olema, mis kindlasti mõjutas piirkonna elanike majanduslikku toimetulekut. Lisaks on Henrik kirjeldanud sõjasaagina hõbedat, mida saadi rüüsteretke ohvritelt.⁵¹ Vahel tarvitati varanduse peidupaikade väljauurimiseks ka piinamist, näiteks 1215. aastal latgalite juures sõjakäigul tahtsid eestlased teada saada, kuhu on latgalite vanem Talibald oma hõbeda peitnud, ja selle teadasaamiseks [---] *praadisid nad teda nagu kala* [---].⁵²

Tähtis on mainida, et kõik ei retked ei pruukinud tuua kaasa nii suurt saaki. Vahel sai rünnatav vaenlase lähenemisest teada ning inimesed jõudsid oma varanduse ja iseend ära peita. Näiteks 1215. aastal ei suutnud ridalased krooniku jutu järgi pagenud liivlasi kuidagi üles leida ja läksid koju tagasi.⁵³ Sellisel juhul ei olnud materiaalne kahju nii suur, küll aga tuleb toonitada, et isegi kui inimesi ja nende väärtasju kätte ei saadud, põletati ettesattunud hooned sellegipoolest maha. Ei olnud aga harvad ka juhud, et rünnatav üles leiti: eespool kirjeldatud lugu Talibaldi praadimisest leidiski aset pärast seda, kui Talibald oli pelgupaigast millegipärast välja tulnud. Sellele järgnenud sõjaretkedel Ugandisse suutsid lätlased eestlased peidupaikadest üles leida, paljud neist tappa ja krooniku jutu järgi rohkesti sõjasaaki saada.⁵⁴

Mitte kõik sõjaretked ei lõppenud edukalt. Tihtipeale juhtus, et rünnatav suutis oma sõjaväe piisavalt kiiresti koguda ning saagiga koormatud vaenlast tagasiteel üllatada või sattus liitlaste sõjavägi lihtsalt juhuslikult rüüsteretkelt tulevale vaenlasele peale. Selliste puhkude kohta on oluline lisada, et isegi kui rünnak lahkuva vaenlase vastu oli edukas, ei tähendanud see, et vaenlaselt tagasi võetud saak oleks algsetele omanikele tagasi antud. Näiteks 1219. aastal, kui leedulased tegid retke Eesti alale ning rüüstasid ka juba ristitud eestlaste alasid ja võtsid vange, ründas nende väge Aizkraukle (Ascheraden) pealik vend Lupprecht lätlaste

⁵⁰ LNRK, 77.

⁵¹ Vt nt HLK XVIII, 5.

⁵² HLK XIX, 3.

⁵³ HLK XIX, 3.

⁵⁴ HLK XIX, 3.

ja liivlastega. Leedulased löödi puruks ja kristlastest vangid vabastati, aga sõjasaagi jagas võidukas sõjavägi omavahel.⁵⁵

Tundub, et selline oligi tol ajal Liivimaal levinud praktika, sest vangid lasti vabaks, aga sõjasaagi jagas omavahel ka näiteks 1220. aastal Järva- maal saarlasi löönud riialaste sõjavägi.⁵⁶ Samamoodi toimus Aizkraukle ülem vend Marquart 1229. aastal pärast võitu rüüstama tulnud semgalite üle.⁵⁷ Kuigi ülaltoodud näidetest tundub, et vangide vabastamine pärast rüüstama tulnud vaenlase löömist oli tavaline, ei saanud alati ka sellega arvestada. 1260. aastal kaotas Saksa ordu leedulaste vastu Durbe lahingu. Kaotuse peamine põhjus Liivimaa vanema riimkroonika autori järgi oli ordu väes olnud kuralaste ja eestlaste põgenemine lahinguväljalt⁵⁸ ning kroonik Dusburgi Petruse järgi tõik, et ordu väes olnud kuralased läksid leedulaste poole üle ja eestlased põgenesid. Kuralastel oli aga poole vahetamiseks põhjus: enne lahingut olid samad leedulased Kuramaad rüüstanud ja suure hulga inimesi kaasa viinud. Kuralased palusid nüüd sakslasi, et kui kristlased peaksid lahingu võitma, siis tuleks need vangid vabastada. Orduvennad olid sellega nõus, kuid Liivi- ja Preisimaa sakslased mitte – viimased olevat nõudnud, et vange koheldaks tavalise sõjasaagina. Vangide küsimus tingiski kuralaste poolevahetuse.⁵⁹ Seega võib väita, et isegi rüüsteretkel oleva vaenlase väe purukslöömine ei toonud kaasa röövitud vara tagasisaamist ning mõnel juhul ei pruukinud tähendada isegi vangide vabastamist.

Kõike ülaltoodut lugedes peab muidugi arvestama sellega, et kesk- aegsed kroonikad on tendentslikud ja kallutatud, sest enamasti üritasid need oma poole tegevust õigustada, enda kaotusi vähendada ja vastaste omi suurendada.⁶⁰ Sellegipoolest võib oletada, et sõda põhjustas tsiviilelanikkonnale ulatuslikku kahju.⁶¹ Rahvastiku kohta ei ole kahjuks tollest

⁵⁵ LVRK, vv 1425–1550.

⁵⁶ HLK XXIII, 9.

⁵⁷ LVRK, vv 1729–1798.

⁵⁸ LVRK, vv 5583–5660.

⁵⁹ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. von Max Toeppen SRP I, hrsg. von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke, Erster Band (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861), 96–97.

⁶⁰ Ohler, *Krieg und Frieden*, 138.

⁶¹ Vahtre, *Põllumajandus*, 9.

ajast kindlaid andmeid, kuid kaudsete andmete põhjal on rahvastikuajaloolane Heldur Palli oletanud, et kui 13. sajandi alguses oli eestlasi umbes 150 000–180 000, siis sõja tagajärjel oli see arv vähenenud 1230. aastaks 75 000 ja 120 000 vahele. Samuti olid arvestatavad kaotused Jüriöö ülestõusus.⁶² Kuid ka üksik sõjaretk võis põhjustada suuri rahvastikukaotusi. Sulev Vahtre on esile toonud, et 1280. aastatel oli osa Järvamaa idaosa varem asustatud küladest tühjad, selle põhjuseks arvab ta, et tegu oli venelaste 1268. aasta sõjakäigu⁶³ tagajärgedega.⁶⁴

Selles valguses võib väita, et hoolimata asjaolust, et kroonikud võisid vastavalt vajadusele kaotust kas üle- või alahinnata, oli sõdimine elanike jaoks väga laastav. Ehkki andmed keskaegse rahvastiku kohta on oletatavad, annab tervete külade tühjaksjäämine Kesk-Eestis tunnistust sellest, et isegi üheainsa sõjakäiguga võis selle retke sihtkohaks oleva piirkonna rahvastik kanda märkimisväärseid kaotusi.

Elanikkond sõjas

Hoolimata sellest, et sõda mõjus inimestele tihti väga laastavalt, ei olnud nende roll siiski ainult vaenlase eest põgeneda või end maha lüüa lasta.

Aadlikud pidid keskajal igal juhul sõjateenistuses käima, nii ka Liivimaal. 1260. aastal kutsus Saksa ordu viitsemeister inimesi Liivimaale elama asuma ja pakkus neile sõjateenistuse eest lääne.⁶⁵ Waldemar-Eriku läänioiguse kohaselt pidi läänimees kuningat relvadega teenima.⁶⁶ Pärast seda, kui Saksa ordu oli 1346. aastal Põhja-Eesti Taani kuningalt ära ostnud, pidid sealsed vasallid panema iga 100 adramaa kohta ordu sõjaväkke

⁶² Heldur Palli, *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996), 28–29.

⁶³ Vt sõjakäigu kohta LVRK vv 7567–7676; Anti Selart, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21 (Köln: Böhlau Verlag, 2007), 239–248.

⁶⁴ Vahtre, *Põllumajandus*, 11.

⁶⁵ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, I Abt., hrsg. hrsg. von Friedrich Georg von Bunge et al. (Reval, Riga, Moskau: 1853–1910) (edaspidi: LUB), Bd. I, CCCLXII (362).

⁶⁶ Axel von Gernet, Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenischen Gnade, *Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels*, Heft I (Reval: Kluge, 1893), 62.

välja kolm meest: ühe sakslase ja kaks kohalikku.⁶⁷ Uute maaisandate vasallideks sai ka osa põlisrahvaste ülikutest, aga kui suur osa vasalkonnast oli kohalikku päritolu, ei ole teada – uurijad on esitanud selle kohta vastakaid arvamusi.⁶⁸

Liivimaa sõjaväed ei piirdunud sakslastest aadlikega, sest sõjateenistuse kohustus oli teistelgi ühiskonnakihtidel. Pärast ristiusustamist pidid liivlased ja latgalid sakslaste sõjakäikudel osalema,⁶⁹ alistumisega langes see kohustus ka eestlastele ja teistele rahvastele; kohustus on jäädvustatud ka mitme rahvaga sõlmitud alistumislepingutes.⁷⁰ 13. ja 14. sajandi jooksul osalesid põlisrahvad Liivimaa piiride kaitsmises ja laiendamises, kuni 15. sajandil hakkas nende roll sõjanduses vähenema⁷¹ ning sõjateenistust hakati asendama sõjamaksudega palgasõdurite palkamiseks.⁷² 13. ja 14. sajandi kohta võib aga arvata, et suurema osa Liivimaa sõjavägedest moodustasid põlisrahvaste väesalgad.⁷³

⁶⁷ LUB II, CM.

⁶⁸ Vt nt Herbert Ligi ja Harri Moora, *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 84–85; Muntis Auns, „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia,” – *Culture clash or compromise? : The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100-1400 AD : Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th-9th, 1996 / editor Nils Blomkvist* (Visby: Gotland Centre for Baltic studies, Gotland University College, 1998), 265.

⁶⁹ HLK XI § 5.

⁷⁰ Lepingud kuralastega vt nt LUB I, CIII, CIV; leping saarlastega nt LUB I, CCLXXXV.

⁷¹ Evald Blumfeldt, „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter,” *Apophoreta Tartuensia* (Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949), 174–175.

⁷² Herbert Ligi, *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni* (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 104; vt nt *Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage* (edaspidi: AR), hrsg. von Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow, Bd. III (Riga, 1910), nr 10 § 25, 26; vt üldiselt talupoegade sõjaliste kohustuste ja rolli kohta Blumfeldt, „Wehrpflicht”; Juhan Kreem, „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung,” – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltioco: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/ Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg (Galatina: Mario Congedo Editore, 2008).

⁷³ Mart Lätte, „Eestlaste sõjalised kohustused keskajal,” *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, 1 (7) (2011), 31; Kreem, *Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden*, 237–245.

Samuti oli sõjaline tähtsus linnadel. Linna autonoomia oluline eeldus keskajal oli linna oma sõjalise jõu olemasolu. Peale selle pidi iga linn panustama oma maahärra sõjalistesse ettevõtmistesse.⁷⁴

Eri linnade sõjalised kohustused olid keskaegsel Liivimaal erinevad. Tallinna linn pidi Lübecki õiguse järgi end kaitsma, kuid muude sõjaliste ettevõtmistega mitte kaasa minema. Sellegipoolest on linnakodanikud osalenud 14. sajandil ka sellistes sõjalistes ettevõtmistes, mis ei hõlmanud ainult linna kaitset. Kui Tallinn läks Saksa ordu võimu alla, kauples raad välja õiguse mitte osaleda sõjakäikudel venelaste ja leedulaste vastu. Selle all oli arvatavasti mõeldud sõjakäike väljapoole Liivimaa piire ning Liivimaa piiride sees pidi Tallinn ordu siiski sõjaliselt abistama. Meresõjaks pidi linn ordule välja panema ühe laeva koos 25 mehega. Mis puudutas linnakodanikke, kes olid samal ajal ka ordu läänimehed, siis nemad pidid teenistuskohustust kandma nagu ülejäänud läänimehed.⁷⁵ Peale linna sakslastest elanike pidid sõjategevuseks valmis olema ka mittesakslastest (st eestlastest) alamkihid. 1444. aastal kirjutas Rakvere foogt Tallinna raele ja teatas, et novgorodlased plaanivad tungida kahe sõjaväe ja kahuritega Liivimaale. Sissetungi tagasilöömiseks palus foogt Tallinna rael kogu jõuga, sakslaste ja mittesakslastega väkke tulla.⁷⁶ 14. sajandi teisel poolel olid Tallinna bürgerid kohustatud relvi omama ja sõjateenistuses osalema või enda asemel sõjasulase saatma.⁷⁷ Vahel pidid tallinlased sõjakäikude ajal aitama mehitada ordu linnuseid.⁷⁸ Kuigi Tallinn oli ordu ees sõjateenistuskohustuslik ainult Liivimaa sees, leidub näiteid, et tallinlased osalesid ka sõjakäikudel väljaspool Liivimaa piire.⁷⁹

Liivimaa sõjakäikudel osalesid ka Riia linna kodanikud. 1281. aasta sõjakäiku kirjeldades nimetab kroonik nende väkketulekut vanaks kombeks,⁸⁰ millest võib järeldada, et tõenäoliselt osalesid riialased juba

⁷⁴ Juhan Kreem, *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6 (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002), 61.

⁷⁵ Kreem, *Town*, 63–65.

⁷⁶ LUB X, XXV.

⁷⁷ Kreem, *Town*, 65.

⁷⁸ Kreem, *Town*, 67.

⁷⁹ Kreem, *Town*, 89.

⁸⁰ LVRK, v 9537.

varakult sakslaste sõjakäikudes. 1366. aastal, kui ordu andis võimu Riia linna üle peapiiskopile, jäi kehtima ordu õigus bürgeritelt sõjateenistust nõuda.⁸¹

Nagu talupoegade puhul, hakkasid ka linnad aja jooksul kasutama rohkem palgasõdureid ning bürgerid hakkasid ise sõjakäikudel osalemise asemel hoopis raha maksma, et oleks võimalik sõdureid palgata. Näiteks Tallinna puhul viitavad allikad asjaolule, et see võis hakata juhtuma 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandi keskel oli palgasõdurite kasutamine juba tavaline.⁸² Võib arvata, et umbes samamoodi oli ka teiste Liivimaa linnade puhul.

Hoolimata sellest, et aja jooksul hakati talupoegade ja linlaste sõjasku palgasõduritega asendama, tuleb märkida, et osa palgasõdurite palkamiseks vajalikust rahast saadi elanikelt kogutud maksudest. Seega ei tähendanud palgasõdurite kasutamine rahvastiku sõjakohustuste lõppu. Veel peab märkima, et kuigi talupoegi kasutati 15. sajandil võitluses järjest vähem, muutus voorikohustus tähtsamaks.⁸³

Vaimulikud olid alati sõjaväega kaasas, kas või selleks, et alistunud paganaid ristida ja sõjaväe hingede eest hoolitseda. On teateid, et vaimulikud osalesid ka sõjategevuses. Piiskopid käisid sõjas ilmalike maahärradena.⁸⁴ Kuigi munkadele oli sõdimine keelatud,⁸⁵ on siiski märke sellest, et keelust astuti mõnikord üle. Näiteks 13. sajandi keskel Žemaitijas toimunud sõjaretkel osalesid ka mungad:

⁸¹ Kreem, *Town*, 62.

⁸² Kreem, *Town*, 69–70.

⁸³ Blumfeldt, „Wehrpflicht“, 175; vooris võis olla peaaegu sama palju inimesi kui sõdivas kontingendis (Friedrich Benninghoven, „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400,“ – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, hrsg. von P. Klemens Wieser O.T., Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1 (Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967), 216.

⁸⁴ Tartu piiskop Aleksander langes näiteks 1268. aastal võitluses Liivimaale tunginud venelastega, vt LVRK vv 7567–7676; Wartberge, *Chronicon*, 46.

⁸⁵ Vaimulikel keelas sõdimise nt Urbanus II, Liivimaa misjoni kontekstis oli ka Innocentius III mõista andnud, et tsistertslased peaksid Liivimaa ristiusustamisel osalema „vaimsete relvadega“, vt nt Christopher Tyerman, „Henry of Livonia and the Ideology of Crusading,“ – *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, ed. Marek Tamm, Linda Kaljundi and Carsten Selch Jensen (Ashgate: Farnham, 2011), 39–40.

*Paljasjalgsed ja jutlustajad
olid selles väes.
Siis oli näha esimest tulekahju,
mille süütas jutlustaja käsi
ja järgmise süütas paljasjalgne.⁸⁶*

Peale selle on isegi teada juhtumeid, kus tapluses löid kaasa naised – 1220. aastal olevat saarlaste käest vangist vabastatud naised oma vangistajatele kallale läinud.⁸⁷ Ka Jüriöö ülestõusust rääkides mainib kroonik, et keda ülestõusnud mehed maha ei löönud, need löid mitesaksa naised surnuks; edasi on kirjas, et põletati kirikuid, aga tekstist ei selgu täpselt, kas ka seda tegid naised.⁸⁸

On selge, et munkade ja naiste osalemine sõjategevuses oli erand, aga see näitab siiski, et kõik ühiskonnakihid olid sõjaga tugevalt seotud.

Kokkuvõte

Keskaegse sõjapidamise üks teoreetilisi aluseid oli vaenlase igakülgne kahjustamine ning parimaid viise seda teha oli hävitada tema majanduslik baas. See hõlmas elanike tapmist, vilja ja varanduse hävitamist või röövimist. Seda teooriat rakendati ka praktikas.

Liivimaal puudutas sõjapidamine keskajal ühiskonna kõiki kihte. Hoolimata sellest, et alamate kihtide, nagu talupoegade ja linlaste peamine tegevusala ei olnud sõdimine, mõjutas sõda nende elu tugevalt. Kui vaenlane oli oma sõjakäigul edukas, kandis rahvas märkimisväärseid kaotusi nii surnute kui ka majandusliku kahju näol. Samuti olid elanikud kohustatud ise sõjategevuses osalema või osalema hiljem sõjamaksude kaudu palgasõdurite värbamises. Tuginedes ülalpool esitatud näidetele sõjapidamisviiside või elanike rolli kohta sõjas, võib väita, et kogu ühiskond oli sõjaga lahutamatu seotud. Selles valguses võib nõustuda Contamine'i ja France'iga, kui nad räägivad totaalset sõjapidamisest keskajal.

⁸⁶ LVKR, vv 4235–4239.

⁸⁷ HLK XXIII, 9.

⁸⁸ LNRK, 79.

Bibliograafia

Allikad

- Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage*, herausgegeben von Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow, Bd. III. Riga, 1910
- Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348* (LNRK), tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960
- Henriku Liivimaa kroonika* (HLK), tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982
- Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae*, herausgegeben von Ernst Strehlke – *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Zweiter Band, herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863, 9–178
- Liivimaa vanem riimkroonika* (LVRK), tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, I Abtheilung, herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge *et al.* Reval, Riga, Moskau: 1853–1910
- Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, Herausgegeben von Max Toepfen – *Scriptores Rerum Prussicarum*, Erster Band, herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861, 21–219
- Vegetius Renuatus, Publius Flavius. *De re militari*, <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/index.php>, 31. jaanuar 2012

Kirjandus

- Arszyński, Maryan. „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, herausgegeben von Zenon Hubert Nowak, Universitas Nicolai Copernici, Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica VI, 98–123. Toruń: 1991
- Auns, Muntis. „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia.” – *Culture clash or compromise? : The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100-1400 AD : Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October*

- 4th-9th, 1996* / editor Nils Blomkvist, 259–67. Visby: Gotland Centre for Baltic studies, Gotland University College, 1998
- Benninghoven, Friedrich. „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400.“ – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, herausgegeben von P. Klemens Wieser O.T., Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1, 191–222. Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967
- Benninghoven, Friedrich. „Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum.“ *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970), Heft 4: 631–651
- Blumfeldt, Evald. „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter.“ – *Apophoreta Tartuensia*, 163–176. Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949
- Bornstein, Diane. „Military Manuals in Fifteenth Century England.“ – *Medieval Warfare 1300–1450*, edited by Kelly de Vries, 125–133. Aldershot: Ashgate, 2010
- Contamine, Philippe. *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell, 1986
- Contamine, Philippe. *La guerre au moyen âge*. Paris: Presses Universitaires de France, 1999
- France, John. *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300*. London: UCL Press, 1999
- Gernet, Axel von. *Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingeneschen Gnade*. Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Heft I. Reval: Kluge, 1893
- Johansen, Paul. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur Estnischen Kulturgeschichte*. Tartu: Mattiesen, 1925
- Kreem, Juhan. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002
- Kreem, Juhan. „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung.“ – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltioco: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg, 237–45. Galatina: Mario Congedo Editore, 2008

- Ligi, Herbert. *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968
- Ligi, Herbert ja Moora, Harri. *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970
- Ligi, Herbert. „Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord.” – *Eesti talurahva ajalugu I*, peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel, 164–179. Tallinn: Olion, 1992
- Lätte, Mart. „Eestlaste sõjalised kohustused keskajal,” *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, 1 (7) (2011), 9–41
- Ohler, Norbert. *Krieg und Frieden im Mittelalter*. Hamburg: Nikol, 1997
- Palli, Heldur. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996
- Rogers, Clifford J. „The Age of the Hundred Years War.” – *Medieval Warfare: a History*, edited by Maurice Keen, 136–160. Oxford University Press, 1999
- Selart, Anti. *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21. Köln: Böhlau Verlag, 2007
- Tyerman, Christopher. *Jumala sõda. Ristisõdade uus ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2010
- Tyerman, Christopher. „Henry of Livonia and the Ideology of Crusading.” – *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier : a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, edited by Marek Tamm, Linda Kaljundi and Carsten Selch Jensen, 23–44. Ashgate: Farnham, 2011
- Urban, William. *The Baltic Crusade*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975
- Vahre, Sulev. *Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo osakonna üliõpilastele*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966
- Verbruggen, Jan Frans. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002

Teatmeteosed

- Encyclopedia Britannica*, 11th edition *Dubois, Pierre
- Oexle, O. G. „Dubois, Pierre,” – *Lexikon des Mittelalters*, III Band, herausgegeben von Bautier, Robert-Henri *et al.*, 1433–1434. München: Artemis, 1986

Non-military population in war: the case of medieval Livonia

Mart Lätte

According to the battle-centred doctrines of the war theorist Karl von Clausewitz, historians were for a long time on the opinion that medieval warfare, which did not involve a striking number of battles, was nothing but uncoordinated and pointless pillage. The view began to change in the second half of the 20th century mostly due to the works of Jan Frans Verbruggen and Philippe Contamine.

In fact, medieval warfare was very thoroughly-planned and the war of pillage had its own specific purposes. Unlike the times of Clausewitz, when the purpose of warfare was to gain victory by destroying the enemy army in battle, in the Middle Ages, battles were avoided and belligerents tried to force the opponent to surrender in other ways. The destroying of the economic potential and the population of the opponent by pillaging and killing played an important part in the process. Thus, it can be said that warfare was directed against that part of the society nowadays known as the civilian population. The theory of the war of pillage was in many aspects based on a text by the Late Roman war theorist Vegetius (*Epitoma rei militaris/De re military*) which influenced the majority of medieval military commanders and war theorists. According to Vegetius's teachings, it is more expedient to break the enemy with starvation rather than with waging battles, because battles may have unpredictable results and chance plays too great a role in them. In greater part, medieval warfare consisted of pillaging raids and sieges, whereas situations where both of the enemy armies would have wanted to wage battle were relatively rare.

Warfare in medieval Livonia is not an exception. The historical events that took place in Livonia have been recorded by several chroniclers, whose writings also provide information on the ways of warfare practiced here. The latter were mainly characterised by pillage raids, the purpose of which was to capture as much of the loot and as many of the people as

possible and to destroy the rest. This applied uniformly to wars waged against pagans and schismatics as well as to conflicts amongst the Christians themselves. It is quite likely that this method of warfare would cause considerable harm to the civilian population.

It is also important to keep in mind that the Livonian armies were mostly made up of local indigenous peoples, whose main occupation (as opposed to the nobility) was not warfare. Later, their direct military service was replaced with war taxes for the upkeep of mercenary armies, and with convoy duty. The bourgeoisie also participated in military undertakings. There are even a few examples of women and monks participating in warfare.

Taking into account the discussion presented above, one can generally agree with Philippe Contamine and John France's claim of total war in the medieval context.